

Проф. І. І. ОГІЄНКО
(Варшава).

„РУСЬКІ“ ПЕРЕКЛАДИ В ХЕРСОНЕСІ В 860 РОЦІ.

Життя Костянтина¹⁾ розповідає, що підчас т. зв. хазарської місії 860—861 р.²⁾ св. Костянтин знайшов у Херсонесі Євангелію та Псалтиря, „роусьськими письмени“ написані. Виходить, що в Херсонесі, де раз-у-раз було чимало слов'ян, Костянтин знайшов уже готові переклади на „руську“ мову, або може йому їх навмисне сюди принесено й показано, як знавцеві слов'янської мови та християнському місіонерові. Подаю це надзвичайної ціни місце цілим з ЖК³⁾ в редакції, яку я усталив з 16 списків: „Обрѣтъ же тоу Євангеліе и Псалтырь, роусьськими письмени писано, и чловѣка обрѣтъ, глаголюща тоу бесѣдоу, и бесѣдовавъ съ нимъ, и силу рѣчи примъ, своей бесѣдѣ прикладая различная письмена, гласная и съгласная, и къ Богу молитву творя, въскорѣ начать чести и съказати. И мнози ся ему дивляху, Бога хваляще“.

Цікаве це місце завдало науці нашій надзвичайно багато клопоту. Величезна культурна вартість цього свідчення ясна відразу. Але як на правду зрозуміти цю звістку про існування „руських“ перекладів ще до перекладів Костянтинових? І вчені писали про це надзвичайно багато, кожен виставляв свої власні думки та гіпотези, проте до остаточного висновку не прийшли ще й тепер. Але треба підкреслити, що про цю таку важливу звістку ще не маємо, на жаль, якоїсь окремої доброї розвідки, хоч вона того цілком заслуговує. Оповідання про руські Євангелію та Псалтир дуже темне й викликає цілу низку важливих та ще не розв'язаних питань: що це за „руська“ мова? Що це за „руські“ письмена? Коли справді такий „руський“ переклад був, як він міг ніби навіки затратитися? Як розуміти окремі вирази цього загадкового оповідання? Для кого було зроблено цей такий давній переклад? Усі ці питання надзвичайно цікаві, і всі вони чекають ще остаточної відповіді. Але серед низки таких питань

¹⁾ Життя Костянтинове далі зазначаю скорочено ЖК; цифра вгорі визначає розділ. Стаття ця — це окремий розділ з нової праці автора: „Костянтин і Методій, їх життя та діяльність“.

²⁾ Рік 861 подає нам „Слово на перенесеніє мощем преславнаго Климента“, як рік, коли знайдено мощі Климента. Руські переклади знайдені перед тим, а то десь у 860 році.

ось ці два вирізняються особно, як найголовніші: що то була за „руська“ мова і що то були за „руські“ письмена?

Властиво, цілу справу можна-б вирішити остаточно, коли-б можна було знати точно, як розуміти слово „руський“ у половині IX-го віку. У нас здавна панує в науці т. зв. норманська теорія походження Русі; основоположником її був ще сам автор Київського Початкового Літопису, що авторитетно заявив: „от варягъ бо прозвашася Русью, а первѣе бѣша словѣне... Сице бо звахуться ти варяги Русь“. В науці панує думка, що Русь заснували варяги (нормани), що Русь—це нормани, що руський—це норманський. Високі авторитети наукові, що боронили цю норманську теорію (Баер, Міллер, Шлецер, М. Погодін, Є. Куник і ин.), на довгий час убили вільну иншу думку.

Оце панування в науці т. зв. норманської теорії, звичайно, відбилося негативно й на вирішенні нашого питання. Одним з перших, хто писав про руські переклади, що їх у Херсонесі знайшов Костянтин, був славний чеський учений П. Шафарик; у своїм творі: *Ramátky dřevního písemnictví Jihoslovanů* 1853 р. він писав про ці переклади: „До обнов та вставок в „ЖК“, на мою думку, не належить звістка з 8-го розділу про руську мову та письмо, бо тут слово „руський“, вжито ще в тім значінні, в котрім було воно близько 857 року, і стосується воно не до Слов'яно-Русів, але до Варяго-Русів у Таврії, спадкоємців готського богослуження. Тут руські письмена—то готські письмена (передмова до „ЖК“ ст. IV)... Вважаю за правдоподібну звістку про оселення й хрещення Варяго-Русів у Таврії до 860 року, але охтініше стосую слово „руський“ до готів“ (загальна передмова, ст. VI). Таким чином П. Шафарик перший висловив думку, що в нашій звістці „руська“ мова—то мова варязька, норманська, а письмо було готське. Великий авторитет П. Шафарика зробив те, що слідом за ним пішли й инші вчені як наші, так і західні,—Невоструєв, Рачки, Міклошич і ин. Цей останній у своїй спільній з Дюмлером праці підкреслював, що „руссами“ в IX в. звалися лиш германські варяги, в жаднім разі не слов'яни¹⁾).

Новіші вчені пішли тією саме дорогою, і звичайно боронили норманську або готську теорію в справі руських перекладів, що знайшов їх Костянтин. Це особливо обстоював славний історик церкви Є. Голубинський, у 1-й половині I тому своєї монументальної праці: „Исторія Русской Церкви“, 1880 р. він писав: „Если мы примемъ, что Варяго-Руссы поселились въ Тавриде съ Готами и слились съ ними въ одинъ народъ, так что русское называли Готскимъ и наоборотъ, то для насъ загадка разгадается: Константинъ встрѣтилъ въ Херсонѣ Варяго-Русса съ Готскимъ Евангелиемъ и апостоломъ“ (sic, треба—Псалтирю, ст. 30). Те саме повторив Голубинський

¹⁾ Die Legende vom hl. Cyrillus, 1870 р., ст. 47.

і в половині 2-й I тому, 1881 р. на ст. 291—292: „Константинъ во время своего пребыванія въ Корсуни, по его Паннонскому житію, обрѣтъ же ту Евангеліе и Псалтырь, русскими письмены писано, и человекъ обрѣтъ, глаголюща тою бесѣдою¹... Подъ русскими письменами, какъ мы увѣрены (если не ошибаемся, вмѣстѣ съ Шафарикомъ), должно разумѣть готскія письмена, которыя могли быть названы русскими по единойзычнымъ съ Готами и поселившимся съ ними въ Тавридѣ Варягамъ—Руссамъ или Норманнамъ передъ 839 г.“

Значно ширше висловив цю саму думку й Ів. Малишевський у своїй звісній праці про Кирила й Методія; подам звідси більший уривок¹): „Еще съ III в. христіанской эры появляются у Чернаго моря пришельцы скандинавскаго сѣвера—Готы, приобрѣтають громкую извѣстность своими нападеніями на имперію, въ IV в. при Германрихѣ основывають обширное государство, въ составѣ населеній котораго усматривають также славянъ и финновъ“. Пізніше розпалася готська держава, але невеличкі їхні володіння лишалися й надалі на берегах Чорного моря, напр. у Тавриді (Даура або Дора) недалеко від Херсону, коло Озівського Боспору і ин. місцях (ст. 156). „Существованіе этихъ готскихъ владѣній въ теченіе ряда вѣковъ есть фактъ историческій, достаточно выясненный и неоспоримый. Въ IX в. Готы Доринскіе, сосѣдніе съ Херсонскою областію, находились въ полузависимыхъ отношеніяхъ къ имперіи и въ ближайшихъ отношеніяхъ къ Херсону, къ его правительственной власти. Босфорскіе Готы подпали зависимости отъ утвердившихся у Босфора хазарь. Но съ этого вѣка, если не ранѣе, уже началось новое движеніе скандинавскихъ дружинниковъ или варяго-русовъ въ предѣлы нынѣшней Россіи, и одно изъ такихъ движеній направлялось старымъ, памятнымъ по преданію, восточнымъ путемъ, достигло азовско-черноморскаго прибрежья, основало свое владѣніе на полуостровѣ Тамани у древней Фанагоріи, по близости отъ своихъ земляковъ и единоплеменниковъ босфорскихъ Готовъ. Первое опредѣленное и общеизвѣстное свидѣтельство объ этихъ Руссахъ, подчиненныхъ кагану, относится къ 839 г.“,— в цім році дружинники з русів були в Царгороді (ст. 157). Пізніше цих русів на озівсько-чорноморських побережжях, на Волзі та на берегах Каспійського моря стає дуже багато. „Руссы азовско-черноморскіе, проникая въ Тавриду къ такимъ же, какъ и босфорскіе, своимъ землякамъ и единоплеменникамъ Готамъ Доринскимъ, здѣсь и осѣдались. По единству языка и племени, названіе готское и русское отождествлялись, также какъ названіе варяговъ“ (ст. 158). Руси були язичники, а готи вже давно стали христіянами і ще з кінця 4-го віку мали богослуження, богослужбові книжки та Біблію своєю живою мовою, в перекладі свого

¹) „Труды Кіевской Духовной Академіи“ (зазначаю їх „ТрКДАк“) 1885 р., т. II.

єпископа Ульфїли. „Естественно, что и нѣкоторые изъ Руссовъ принимали христіанство подъ вліяніемъ единоплеменныхъ Готовъ. Для такихъ Руссовъ готское Богослуженіе, готское Евангеліе было какъ свое, русское. Готь или Руссь христіанинъ принесъ Константину Евангеліе, это безразлично,— по тождеству названій: готское и русское“ (ст. 159). Зустріч Костянтина з русином не була випадковою: з творів І. Золотоустого він знав про готські переклади, і тому сам пошукав їх у Херсонесі (ст. 160).

Відомий учений Васильєвський виставив цю гіпотезу ще до Голубинського та Малишевського; те, що подає нам Малишевський, це властиво, переказ думок Васильєвського, почасти Голубинського; різниця тільки та, що для Голубинського руси—це нормани, а для Васильєвського—готи. Пізніше Васильєвський так писав про нашу „руську“ Євангелію: „Подъ русскими письменами, найденными въ Корсунѣ св. Кирилломъ, слѣдуетъ разумѣть готскія письмена, Евангеліе и Псалтирь въ переводѣ Ульфилы. Если справедливо, что паннонскія Житія были первоначально написаны на греческомъ языкѣ, какъ доказываетъ Вороновъ, то можно предполагать, что въ подлинникѣ вмѣсто ‚русскій‘ стояло собственно выраженіе ‚тавроксионскій‘, означавшее, какъ видно изъ вышеприведеннаго, или безразлично готовъ, смѣшавшихся съ древнимъ населеніемъ, и русскихъ, либо сначала готовъ, а съ IX вѣка русскихъ... Довольно вѣроятно, что Константинъ еще на пути въ Херсонъ слыхалъ и о руссахъ, ибо, по выраженію автора житія Георгія амастридскаго, уже ‚всѣ знали тогда‘ объ этомъ народѣ. Новостію для Константина могло быть развѣ то, что обрѣтенный имъ русскій человекъ (если онъ былъ не готь, а руссь) — соплеменникъ готовъ, извѣстныхъ издавна, что русское и готское становились синонимами“¹⁾. Нові дослідники нашого питання часто так само пристають до цієї закоренілої теорії Васильєвського та Голубинського. Фр. Пастрнек пише про „руську“ мову херсонського русина, „То була найскоріше мова тих войовничих германських росів чи варингів (по-руському варягів), основників руської держави, що в тих часах, під проводом Аскольда та Дира, чинили наїзди аж до Царгороду“²⁾. Вчені А. Вгүкнер та Магварт так само вважають ці Євангелію та Псалтир за готські. Те саме твердить і акад. Ф. Фортунатов: „Руська Євангелія, що її знайшов у Херсоні Костянтин, була ‚конечно, Евангеліе готсксе, м. б. въ спискѣ скандинавскомъ“³⁾.

Ось така ця нормано-готська теорія про значіння слова „руський“ тих перекладів, які знайшов Костянтин у Херсоні. Звичайно, не всі вчені могли погодитися з цією теорією, і тому мало не одно-

¹⁾ Русско-византийскія изслѣдованія вып. 2, ст. СССІ, Спб. 1903 р.

²⁾ Dziejny słowanskychi apostołu, 1902 р., ст. 52.

³⁾ Извѣстія отдѣл. русск. языка, 1913 р., кн. IV, ст. 254.

часно з нею з'являється й слов'янська теорія, яка бачить у „руській“ мові цих перекладів мову слов'янську. Вже А. Горський 1843 р. вважав „руську бесіду“ в цій звістці ЖК², здається, за слов'янську; І. Срезневський теж вбачав тут слов'янське наріччя³); так само за слов'янську вважали цю „руську бесіду“ згодом Небо-склонов, Успенський, Будилович і ин. Д. Іловайський вперто обстоював за слов'янське значіння виразу „руський“; він широко доводив, що по берегах Чорного моря та на Кримським півострові жило велике слов'янське плім'я—болгари; у так званих чорних болгар християнство поширилося було ще з VI—VII в.; ці болгар мали богослуження своєю рідною мовою, а разом з тим—і переклади богослужбових книжок на свою мову, а то значить, що й абетка слов'янська була вже тут ще задовго до Костянтина⁴). На жаль тільки, прихильники слов'янської теорії дали мало переконливих доводів для своїх припущень.

Ще А. Горський у своїй праці 1843 р. назвав звістку ЖК² про знайдення в Херсонесі руських перекладів пізнішою вставкою³). За ним і О. Бодянський також уважає, що це місце вставка: „Я все таки рѣшаюсь считать то извѣстіе скорѣе позднѣйшей вставкой въ ЖК съ цѣлью объяснить, откуда въ Константинѣ знаніе языка, Славянскаго, который здѣсь разумѣется подъ именемъ Русскаго, Подобныхъ вставокъ, дышащихъ ревностью не по разуму къ своему довольно встрѣчается въ письменности каждаго народа“⁴). За пізнішу вставку вважали це місце також мітр. Макарій, Куник, Ватенбах і ин. Але в теперішній час вже рідко хто може поважно говорити про це місце як про вставку: нам відомо 19 списків ЖК—і всі вони мають оповідання про те, що в Херсонесі Костянтин знайшов Євангелію та Псалтир, писані руською мовою,—а це вже само остаточно відкидає думку, ніби оповідання це—інтерполяція (вставка).

Голосний учений слов'янознавець Г. Ягіч свою думку про нашу справу подав в „Archiv für slav. Phil.“ I. 143—144, IV. 314, але невиразно. В „Вопросѣ о Кириллѣ“ 1885 р. ст. 51 він писав: „Если бы это извѣстіе легенды (про знайдення руських перекладів) можно было принять за историческій фактъ, то во всякомъ случаѣ было бы разумнѣе предположить, что Константинѣ видѣлъ въ Херсонѣ—кириллицу; но я прошу не забывать, что легенда не говоритъ только о письмѣ, а также о языкѣ ‚русскомъ‘, о Евангеліи и Псалтыри на этомъ языкѣ. Кто же повѣритъ, что въ IX вѣкѣ у ‚русскихъ‘ славянъ былъ уже свой ‚русскій‘ переводъ Евангелія, различный отъ позднѣйшаго, церковнаго, словѣнскаго? Если бъ онъ былъ, неужели

¹) Труды І археолог. съѣзда, т. I, ст. CXV.

²) Разысканія о началѣ Руси, 1876 р.; по 2 вид. М. 1882 р., ст. 305—306.

³) Житія св. Кирила и Меводія.

⁴) „О времени происхожденія славянскихъ письменъ“, М. 1855 р., ст. 101.

онь могъ въ теченіе одного столѣтія пропасть безслѣдно? Вже пізніше, в своїй праці 1911 р. „Глаголическое письмо“¹⁾, виступаючи проти думки Григоровича, що ці „руські“ переклади були писані глаголицею, Ягіч твердить: „Если понимать все такъ, какъ разсказывается въ легендѣ, т. е. подразумѣвать русскими — славянъ, тогда слѣдовало бы допустить, что Константинъ нашель въ Херсонѣ не только глаголическое письмо, но также готовый славянскій переводъ Евангелія и Псалтыри, стало бы все существенное было сдѣлано кѣмъ-то помимо него и раньше его. Такому миѣнню противорѣчить весь ходъ и всѣ историческія свідѣтельства того многознаменательнаго культурнаго подвига, который прочно связанъ съ именемъ Константина-Кирилла“. Так акад. Г. Ягіч розбиває слов'янську теорію.

ЖК²⁾ говорить не тільки про руську мову, але й про руські письмена; тут читаємо, що Костянтин у Херсоні знайшов Евангелію та Псалтир, „роусьскими письмены писано“. Отже треба ще вирішити питання, що це були за письмена. Для прихильників нормано-готської теорії тут усе зовсім ясне—азбука була готська; значно гірше стоїть справа у слов'яністів, бо їм доводиться пояснити також, що-ж то за „руські письмена“ могли бути в половині IX в. І тут, звичайно, одної сталої думки не маємо. Один з перших учених, що писав про цю справу, В. Григорович, вже в 1848 р. писав, що руське письмо тут—це глаголиця³⁾. А в своїх „Статтях“ 1852 р. Григорович писав уже більше: „Принимая въ соображеніе то, что Кириллъ самъ не умѣлъ читать этого перевода, что было бы возможно ему сдѣлать при греческой транскрипціи, можно предполагать, что этотъ переводъ былъ писанъ глаголическими письменами“. М. Погодін приєднався до цієї думки Григоровича⁴⁾.

Були й інші припущення; напр. Вс. Міллер⁵⁾ твердить, що це були грецькі письмена, „до нѣкоторой степени прототипъ будущей кириллицы“; проти такої думки ще в 1855 р. виступав Григорович: „Если бы этотъ переводъ былъ писанъ греческими буквами, въ такомъ случаѣ Константинъ не сталъ бы учиться чтенію его, хоть бы, можетъ быть, и не совсѣмъ понималъ читаемое“⁶⁾. Відомий учений Гедеонов у 1876 р. кинув нову думку на питання, що то були за письмена в перекладах, які знайшов Костянтин у Херсоні: „Кириллъ нашель въ Херсонѣ переводъ Евангелія и Псалтыри, писанный славянскими рунами“⁷⁾. До цієї думки пристав і Архангельський: „Кто знаетъ, можетъ быть какой-нибудь русинъ, жившій въ Корсуни, исповѣдывавшій христіанство и знавшій греческій языкъ, сдѣлалъ попытку,

¹⁾ Энциклопедія Славянскої Филології, вип. 3, ст. 64 — 65.

²⁾ „Казанскія Губернскія Вѣдомости“.

³⁾ Кирило-Мефодіевскій Сборникъ, 1865 р. стор. 122—128.

⁴⁾ Ж. М. Н. Пр. 1884 р., кн. 3, ст. 26 — 28.

⁵⁾ Див. О. Бодяцького: О времени происхожденія... ст. 100.

⁷⁾ „Варяги и Русь“, II, прим. 282.

лично для себя, перевести съ греческаго нѣсколько отрывковъ Евангелія и Псалтыри (переводъ отрывковъ легко могъ быть принятъ авторомъ ‚Житія‘ за полный переводъ книгъ), — переложилъ ихъ на свою родную русскую (славяно-болгарскую) рѣчь и написалъ переводъ извѣстными ему и употребляющимися тогда у славянъ руническими ‚чертами и рѣзами‘; при встрѣчѣ съ ученымъ миссіонеромъ, можетъ быть уже извѣстнымъ своею проповѣдью среди македонскихъ славянъ, русинъ могъ показать ему свой опытъ¹⁾.

Дуже багато місця присвятив акад. В. Ламанський вясненню темного оповідання про руські переклади, що їх знайшов Костянтин у Херсонесі²⁾; його думки цінні й дуже цікаві, про них я буду ще говорити пізніше. Тут тільки зазначу, що Ламанський вважає все це оповідання з ЖК³⁾ ніби за пізнішу переробку десь половини X віку. „Для писавшаго о русскихъ письменахъ Евангелія, якобы найденнаго Константиномъ Филоссофомъ въ Крыму — слово русской очевидно означало еще чужого, непонятнаго для славянина или для знающаго хорошо по славянски, грека. Съ нач. XI в. Русью уже стали называться и извѣстныя славянскія земли и славянское ихъ населеніе. Но въ 60-хъ г.г. IX в. русское Евангеліе и человѣкъ, говорившій тою же (знач. русскою) бесѣдою, слѣдовательно норманскою рѣчью, должны были быть совершенно чужими и непонятными какъ славянину, такъ и греку, хорошо понимавшему по славянски. Это русское Евангеліе и человѣкъ, говорившій по русски, якобы найденные (обрѣтенные) или случайно встрѣченныя въ Крыму Константиномъ Философомъ, представляютъ чистую бессмыслицу. Русское письмо и русская бесѣда (рѣчь, языкъ) въ годъ хазарской миссіи Константина Философа не имѣли того значенія, каксе они начинали имѣть въ концѣ X и въ началѣ XI в. Все это мѣсто можетъ быть объяснено только позднѣйшею передѣлкою. Въ первоначальномъ текстѣ было, надо думать, упомянуто объ одномъ изъ посланцевъ, съ коими ѣхали наши славянскіе просвѣтители, что онъ хорошо зналъ по славянски, быть можетъ былъ славянинъ изъ диѣпровскихъ славянъ. Взявши съ собою нѣсколько экземпляровъ своихъ переводовъ священныхъ книгъ, такъ какъ зналъ, куда ѣдетъ, Константинъ Филоссофъ сталъ этому русскому посланцу прочитывать нѣкоторыя мѣста своихъ переводовъ, дабы лучше узнать, какъ произносятся и насколько славяне русскіе могутъ понимать славянскій языкъ македонскихъ славянъ“. Цю переробку зробив нависне певне якийсь мораванин десь у половині X віку, зробив на те, щоб затерти сліди про східніх слов'ян; мораванин той самий, що до ЖК вставив думку, ніби Костянтин абетку склав і переклад зробив тільки для мораван³⁾.

¹⁾ Ученія Записки Казанскаго Университета, 1885 р., стор. 9.

²⁾ В „ЖМНПр“ за 1903 — 1904 рр.

³⁾ „ЖМНПр“ 1904 р. кн. IV, стор. 235 — 236.

Оповідання про руські переклади, які знайшов Костянтин у Херсоні, дуже привабливе для українського вченого,—бо-ж тут „руське“—то без сумніву тільки київське, теперішньою термінологією—українське. Акад. М. Грушевський скептично подивився на цю звістку. „Не виключеною вповні з науковсго обороту—каже він,—але в високій мірі непевною зістається згадка про Русь в Херсонесі в Паннонській легенді про св. Кирила... Сама звістка легенди дуже непевна і може бути значно пізнішшою... Ніяк не можна її трактувати, як поважне джерело для відносин 2-ої пол. IX в.“¹⁾ Але тепер Грушевський уже не висловлюється так категорично скептично; тепер він пише вже інше: „Саме представлення стрічи Константина з руським письмом і богослужебними книгами в Криму, в Херсонесі, таки лишає дещо до думання. У всякім разі було б передчасним ставити хрест над цим оповіданєм, як науково не вжиточним. Хто зна, чи з нього не дасться ще щось видусити для ілюстрації старих греко-слов'янських стичностей на Черноморю, донесених хочби в неясній і непевній традиції до авторів легенди, які звязали се з місією Константина до хозарів й на Русь“²⁾.

Отак ця справа стоїть тепер у нашій науці. Помалу вона знову вириває на науковий овид, і правду каже акад. Грушевський, що все це питання „таки лишає дещо до думання“. Попильною тут хоч у коротких словах подати й свою думку про це надзвичайно цінне оповідання.

Цілком усталеного тексту оповідання про руські переклади, котрі Костянтин знайшов у Херсоні, ми ще не маємо,—звичайно вчені, цитуючи це місце, подають його з різними варіантами, се-то беруть його з найрізніших джерел. Щоб показати, що справді вчені цитують не однаковий текст, наводжу тут це оповідання за досить критичним текстом Пастрика³⁾, а в примітках до нього подаю варіанти, як саме цитують це місце різні вчені; варіанти, звичайно, не всі, а лиш ті, котрі маю в себе під руksю. Правописних відступлень не подаю зовсім.

„Обрѣтъ¹ же тоу Євангелѣе и Псалтырь, русьскы² писмены пьсано, и чловѣка³ обрѣтъ, глаглюшта тсю бесѣдою, и бесѣдсававъ⁴ съ нимъ, и силу рѣчи приимъ, своєю бесѣдѣ прикладая⁵, разлучи писмена⁶, гласная и съгласная, и къ⁷ Богоу молитву дръжа⁸, въскорѣ начятъ чисти и сказати⁹, и мѣнсзи¹⁰ ся ему дивляху, Бога хваляште“. Знаки розділові мої.

Варіанти: 1. Горський, Будилович: сбрѣте; 2. Горський, Бодянський: русскими; Шафарик: рушькыми, Грушевський: руськи; 3. Горський, Гільфердинг: чловѣка; 4. Горський, Бодянський, Архангель-

¹⁾ Історія України - Руси, т. I, вид. 3, стор. 565, 1913 р.

²⁾ Історія української літератури, т. II стор. 12, 1923 р.

³⁾ Dĕjiny, стор. 174, 1902 р.

ський, Будилович: бесѣдова; 5. Шафарик, Грушевський: прикладає; 6. Шафарик, Ламанський: различіи писмень; Гильфердинг: различіе писмень; Горський, Бодянський, Будилович: различнаа писмена; Архангельський: различныя письма; 7. Грушевський: въ; 8. Шафарик, Грушевський: дръже; Горський, Бодянський, Будилович: творя; 9. Шафарик, Гильфердинг: сказовати; 10. У Ламанського нема цього слова ¹⁾).

Отже, як бачимо, цитация в учених творах зовсім неоднакова, а часом і дуже розбіжна. А те, що не маємо якогось усталеного критичного тексту бодай самого цього місця, веде до того, що маємо й різний переклад його, часто дуже не однаковий. Через це подаю тут свій текст, складений на основі 16 списків, що їх видрукував проф. О. Бодянський ²⁾; звичайно, правописних варіантів не подаю, а скорочення розкриваю. „Обрѣт ¹ же ² тоу ³ Евангеліе и Псалтырь, рускими ⁴ письма пиано ⁵, и чловѣка обрѣтъ, глаголюща тою бесѣдою, и ⁶ бесѣдовавъ ⁷ съ нимъ, и силу рѣчи примъ ⁸, своей бесѣдѣ прикладая различная ⁹ письма ¹⁰ гласная и съгласная ¹¹, и, къ ¹² Богу молитвоу творя ¹³, въскорѣ ¹⁴ нача ¹⁵ чести ¹⁶ и съказати ¹⁷. И ¹⁸ мнози ¹⁹ ся емоу дивляхоу ²⁰, Бога хвляще ²¹. Знаки розділові, звичайно, тут мої.

Варіанти: 1. Так у списках III—VI, VIII—XIV, а в I, II, VII, XV і XVI обрѣте. 2. В X нема „же“. 3. В XII і XVI нема „тоу“. 4. Слово це в списках має найрізнішу форму, а саме: рѣскими I і II, рѣским III, роускими IV, IX і XIV, роускими V, XI і XII, рѣскими VI, рѣскими VII і X, рускими VIII, роушкими XIII, роѣскими XV і росаки XVI. 5. Так по всіх списках. 6. Нема „и“ в IV—VI, IX—XII і XIV. 7. Так в II, V—IX, XIII, XV—XVI, а в I, III—IV, X—XII і XIV бесѣдова. 8. В XIII приємъ, в XVI приємъ. 9. В I, IV, XI различнаа; в III, X, XII различная; в II, VII, XV различна; в XVI различныи, в XIII различіи (различіи?); а в V—VI, VIII—IX і XIV разлучи. 10. В IX писмена на, в XIII письмо. 11. В VII нема цього слова. 12. В IV, X—XII нема „къ“, а в XVI ко. 13. Так у II—IV, VII, X—XII і XV, а в V—VI, VIII—IX, XIII—XIV і XVI в різних формах „держа“. 14. В XIII і XVI и въскорѣ. 15. В I, II, XIII і XVI „начать“ в різних формах. 16. В XIII чисти. 17. В III—IV, X—XIII сказовати, а в XVI глаголати. 18. В V, VI, VIII, IX і XIV нема „и“. 19. В VII „мнози же“, а в XIII нема „мнози“. 20. В VII дивляхуся. 21. В VII славяще, а в XVI глаголюще слава Богу. Вік зазначених тут списків: XIII—1479 р.; I і II—XV в.; VIII—1541 р.; XI—коло 1553 р.; III і XV—XVI в.; XII—1600 р.; IX і XVI—XVII в.; X—коло 1630 р.; VII—XVIII в.; IV—VI і XIV—вік не зазначено.

Як розуміти тут слово „руський“, це, звичайно, найголовніше питання цілої цієї справи. Не належу до прихильників норманської

¹⁾ Твори зазначених учених див. у Літературі в кінці цієї статті.

²⁾ „Чтенія въ Обществѣ исторіи и древностей російскихъ при Московскомъ университетѣ“ 1863 р. кн. II, 7 списків; 1864 р. кн. II, 5 списків і 1873 р. кн. I, 4 списки.

теорії, і тому під словом „руський“ розумію східньо-слов'янський, а властиво — полянський, київський, чи теперішньою термінологією — український; що тут під словом „руський“ можна розуміти „слов'янський“, підставу до того подає й сам основник норманської теорії, автор Київського Літопису, де читаємо: „А словѣньскъ языкъ и рускый одинъ“.

Назва „Русь“ — це чи не споконвічна назва полянської землі, властиво Київщини (пор. слово „русин“); тут-же на Київщині тече й річка Рось, напевне одного кореня з словом „Русь“; не дурно-ж ще автор Густинського Літопису, розказуючи, „чесо ради нашъ народъ Русью наречеса“, подає й те, що цю назву дехто виводить „от рѣки, глаголемья Рось“. Стара традиційна Русь — це земля між Дніпром, Ірпенем та Россю. Уявляти собі повстання Київської держави так, що її власне 862-го року заснував Рюрик, цілком не науково — державне життя повставало тут поволі і то задовго до 862-го року. Варяги прийшли вже на Русь, і тут ця споконвічна тубільна назва поширилася й на них. Були-ж варяги й на півночі, в землі Новгородській, а проте, та земля за давніх часів Руссю ніколи не звалася, а це переконлива ознака, що назва Русь пристала до варягів на Київщині. Самої Русі в скандинавських сторонах так і досі не відшукано; північні саги, що так залюбки розповідають про тих своїх земляків, котрі ходили на Русь, зовсім мовчать про скандинавське походження руської династії¹⁾.

Крім цього не можу тут під словом „руський“ розуміти готський хоча-б через те, що автор ЖК знав готів і зве їх властивим їм іменням; так, у розд. 16 ЖК перераховано ті народи, що вже правлять службу Божу народньою мовою і між ними названо: „Сугди (сурожане), готѣи“ та ин. Отже, в давнину вже відрізнявано „руських“ од готів.

Християнство дуже рано розпочалося серед слов'янських народів і з часом ширилося все більше та більше. Безумовно, було чимало християн і в Києві вже в першій половині IX-го віку. Через Київ ішов важливий торговельний шлях, сам Київ провадив жваві зносини з Царгородом та з грецькими колоніями по Чорному морю, а все це вело до християнізації полян. Буйний розцвіт християнства за Володимира ніяк не можна пояснити, не припустивши, що воно було вже значно розвинене і до нього перед 150 більше-менше роками. Розцвіт нашої початкової літератури так само приневолює думати, що розпочалася вона ще з IX-го віку. А коли з'явилося більше християн, неодмінно мусів повстати й переклад св. Письма на місцеву слов'янську київську мову. Безумовно християни в Києві мали свої богослуження — бодай у приватних домах, — з дуже давнього часу, але вже певне в першій половині IX-го віку. Думаю, що ці бого-

¹⁾ Доводи проти норманської теорії див. у акад. М. Грушевського, Історія України-Руси, т. I, вид. 3, 1913.

служення правилися грецькою мовою, і їх зовсім не розуміли київські християни. Ті священники, що жили в Києві, мали за обов'язок не тільки правити богослуження, але й навчати нової віри. Поширення християнства на перших порах його зовсім неможливе без відповідної агітації та навчання основ нової віри зрозумілою мовою. Отож, на мою думку, в Києві християни мали не тільки грецьке богослуження, але й живу проповідь місцевою полянською мовою. Проповідувати Євангелію не можна, не пояснюючи її живою мовою, а це у всіх народів вело до перекладу бодай потрібних уривків на живу мову. Ось тому я вважаю за цілком можливе, що в Києві, для потреб християнської громади, якийсь священник слов'янин, — або грек, що добре вмів по-слов'янському, — переклав потрібні йому для проповіді уривки з Євангелії та Псалтиря на місцеву київську мову. Вірні, що цікавилися новсю вірсю, могли мати собі відписи з такого перекладу.

Усе сказане дає мені підставу повірити оповіданню ЖК⁸, що Костянтин знайшов у Херсонесі Євангелію та Псалтиря, писані руською мовою. При тодішніх зв'язках Києва з Херсоном це могло так легко статися. Прочувши, що до Херсонесу прибув грецький учитель, який добре знає й по-слов'янськи, кияни дали Костянтинові свої переклади. Костянтин, пробуваючи в Херсонесі довший час, міг легко й сам довідатися про такі переклади від слов'ян, що їх у торговому Херсонесі завжди було чимало. Не забудьмо до того, що т. зв. хазарська місія була на ділі місією чи не слов'янською, бо-ж не жиди чи мусулмани запрошували Костянтина на боротьбу з юдаїзмом та мусулманством, а певне такі неохрещені слов'яни. От тому цілком можливо припускати, що і в самім „хазарським“ посольстві брали участь і кияни.

А чому такий переклад не дійшов до нашого часу? запитують на таке моє припущення (колись питав Ягіч). На це легко відповісти: не дійшов з тієї саме причини, чому не дійшли до нас і всі переклади Костянтина та Методія; взагалі перекладів з IX-го віку ніяких не дійшло, а може правильніше — ще не розшукано.

Тая людина, що говорила руською бесідою (мовою), і що з нею стрівсь у Херсонесі Костянтин, говорила мовою, яку наш місіонер розумів; про це виразно говорить ЖК: „и бесѣдоваеъ съ нимъ“; бесідував — розмовляв, розуміючи, що той говорить. Отже, з цього виходить, що Костянтин „руську“ мову, себ-то мову слов'янську київську розумів; і не могло бути инакше, бо-ж він до того добре знав слов'янську болгарську мову. Будь ця „руська“ мова готська тоді навряд чи побесідував-би Костянтин з таким русином. Це важливе положення в нашій досліді, — з виразу „бесѣдовавъ съ нимъ“ ще до того часу, як навчився „руської“ мови, яким стає, що тут „руська“ мова була така, яку Костянтин розумів, — вона, виходить, була близькою до його мови слов'янської — македонської.

Про Євангелію та Псалтиря, котрі знайшов у Херсонесі Костянтин, ЖК⁸ не каже, що вони були мовою „руською“, але свідчить,

що це було „роусьськими писмены писано“. Що тут під „писмены“ треба розуміти й мову, про це виразно каже дальше речення: „и чловѣка обрѣтъ, глаголюща тою бесѣдою“. Отже, Євангелія і Псалтир були писані не тільки „роусьськы писмены“, але й „русьюскою бесѣдою“.

Як я вже сказав, багато вчених перекладали це оповідання про руські переклади, що їх знайшов у Херсонесі Костянтин. Але всі ці переклади різні, не однакові, а то все тому, що й до сьогодні ми не знаємо, що власне значить тут один вираз: „и силу рѣчи приимъ“. Це речення перекладали як-найрізніше, наприклад: Міклошич: *Vim sermonis asserit*; Архангельський: силу рѣчи прийняв; Успенський: усвоилъ себѣ рѣчь его; Малишевський: воспринялъ отъ него силу русской рѣчи; Г. Барац („ТрКДАк.“ 1891 р., II, 313, 316): воспринялъ силу русской рѣчи; Ламанський: принялъ силу рѣчи; Франко¹⁾: похопивши значінне слів. На мою думку, ані один з цих вчених не переклав як треба цього важливого речення, а воно — ключ до цілого нашого оповідання.

На мою думку, вираз „сила рѣчи“ — це технічний граматичний термін і визначає наголос, *accentus* (удареніє), в дальшій значінні — вимова, через що це речення я перекладаю: „навчився наголосу“ або: „навчився вимови“. Термін „сила“ (*τὸς*) у значінні акцента вживається по різних слов'янських граматичних творах з найдавнішого часу. Граматичний термін „сила“ знаходимо вже в статті „Про вісім частин мови“, котру часто приписують Івану Дамаскинові; І. Срезневський за перекладача цієї статті вважає Іоана ексарха болгарського (Ягіч не вірить цьому і твердить, що стаття повстала на початку XIV в.); в статті цій читаємо неясно: „Супружества же рѣчи окончаємыми словесы съ силами являема суть“²⁾, тут „сила“ — наголос (чого не зрозумів Ягіч на ст. 360—361).

Наприкінці XIV ст. в Сербії відомий вчений Костянтин Граматик або Філософ написав „Книгу о письменехъ“, і ось у цім творі в розділі 15 маємо окрему статтю: „О силахъ гласу“ — тут розповідається про наголоси: оксія, варія, периспомени та ин. (ст. 426—428). Особливо цікавий, але заплутаний, як і цілий твір, — розділ 31 (ст. 461—462) „О силахъ гласу“, себ-то про акцент та вимову; Костянтин розповідає, що вивчитися „сили“ (наголосу) можна тільки з голосу, а з письма і за 100 років того не навчишся; тому в Персії, коли вчать дітей співати, то перше вчать переймати голос грому, птиць, труби, течії води, „тутна“ землі і т. п.; „так и о силахъ ест по гласу исправленіє или похуленіє; но се мало ест навкнути по гласу, раздѣли в глагол, о письменехъ же мног труд естъ (пор. в нашій уривковій з ЖК: „разлучи писмена гласная

¹⁾ Св. Климент у Корсуні, ст. 220, 1906 р.

²⁾ Ягічъ, Разсужденія старини, 1895 р., ст. 340; звідси беру й усі інші виписки.

и съгласная"); се же разумну сказав, самое естество въсприем, до обѣдна врѣмене въсе навикнет гласом раздѣлити глагол, и тогда увѣст правописати". Звичайно думають, що коли слова однакові по письменах, то вони одні, але це помилка: „Писмены єдино, но сила раздѣли", напр. очисти та очисти: наголос „над чі сповѣстно, над сти молително или повелително". А далі Костянтин навчає: „иде же зриши силу, ту опри глагол гласом, ино же все равно, но не весь глагол, но над єдино писме, идеже сила ест"; акцент може стояти ніби й на приголосній, напр. єсмь, снѣ. У силах часто роблять помилки, наприклад пишуть: „Хс раждається славите", а треба „славите, повелително бо ест". Костянтин навчає, що „тако и въ вѣсѣх силах не токмо развращеніа, но и хулы полно ест, аще не на мѣстѣ своемъ глаголется или пишеть" (ст. 462)¹⁾.

В граматичних статтях дальшого часу, XV—XVI віків, повно згадок про „силу", себ-то про наголос, але всі ці згадки традиційні, що йдуть певне ще з X—XI віку, коли повстав термін „сила" на означення акценту. В граматичних творах Максима Грека так само знаходимо цей термін, напр.: „силы убо сут тріє: / \ ~" (себ-то варія, оксія та периспомени, ст. 603) і розповідається, де яка сила ставиться. В одній статті (ст. 700) читаємо про сили: „Елины 10 силъ полагають верху складовъ писменных; сіє умышленіє греческихъ мудрецовъ тѣсноты ради языка ихъ, дабы всякъ умѣлъ чести писаніє гладко и прямо и различковалъ бы раздѣленіє толкъ писанныхъ". В статті архімандрита Анфіма читаємо, що „вся верхняя сила книжная раздѣляется на десять лицъ, знаменующи или протяженіє, или удареніє рѣчи" (ст. 785, себ-то вимову або наголос).

Не буду більше давати прикладів,—їх з давніх граматичних творів можна вибрати скільки завгодно (див. їх напр. у Ягічевих „Разсужденіяхъ старины" на ст. 340, 360, 361, 420, 426—427, 433, 436, 461, 462, 478, 502, 510—511, 603, 638, 642, 690, 692, 700, 701, 724, 726, 785, 789, 925, 928); думаю, що й з поданих прикладів можна вже переконатися, що слово „сила" — то давній граматичний термін і в значає наголос-акцент. Слово „сила" в значінні акценту перейшло потім до старих граматик церковно-слов'янських та азбук і держалося аж до XIX-го віку; знаходимо слово „сила" ще навіть у відомім наказі мітрополіта київського Самуїла Миславського 1784 р. про заведення російської вимови в Духовну Академію,—мітрополіт наказував, щоб студенти „упражнялись въ чтеніи съ наблюденіємъ ударенія и (ли?) силы, въ книгахъ, напечатанныхъ, то есть оксіи"²⁾. Старі священники ще й тепер добре розуміють вираз „сила"

¹⁾ В старих українських друках та в живій західньо-українській мові ще й досі приказовий спосіб наголошується так само: очисти; Христос раждається—славите.

²⁾ І. Огієнко: Українська культура, Київ 1918 р., ст. 174—176.

як наголос: Читай по силах кажуть тому, хто робить помилки в наголосі.

Звичайно вживалося виразу „сила“, часто — „сила гласу“, „верхня сила“, „книжная сила“, часом: „верхняя сила книжная“, „сила существу книжного писанія“; буває „сила“ букви, писмене слова та ин. В нашій уривкові з ЖК маємо „сила рѣчи“, причому тут „рѣчь“ — це слово, в ширшій значінні — мова; „сила“ — це акцент, а в ширшій значінні — вимова.

Усе сказане дає мені підставу речення з ЖК: „силу рѣчи приимъ“ перекласти: „навчившись акценту“, або: „навчившись вимови“. Стрівшись з русином, Костянтин відразу переконався, що той ті самі в напису слова вимовляє відмінно від нього. Акцентовані пам'ятки XIV — XV віків виразно показують, що в той час наголос східньо-слов'янський та південно-слов'янський були відмінні; думаю, що ця відміна була вже й за часів Костянтина, і вона відразу кинулася в вічі йому в розмові з русином-киянином, і він змушений був трохи навчатися цього незвичного йому наголосу, „своей бесѣдѣ прикладая“, себ-то стосуючи його й до своєї, південно-слов'янської мови.

Але не тільки відмінний наголос (акцент) кинувся в очі Костянтинові, — він відразу відчув досить значну різницю і в вимові голосних та приголосних звуків: русин-киянин, читаючи, вимовляв, скажемо букви Ъ, И, Ж, А, Е, Г, і ин. не так, як вимовляв їх Костянтин; приміром, русин казав „віра“, а це для Костянтина було незвичним, бо він вимовляв „вьяра“. Бажаючи говорити такою мовою, щоб його добре розуміли, — а це-ж перше завдання кожного місіонера, — Костянтин змушений був навчитися не тільки київського акценту, але й київської вимови голосних та приголосних звуків, а для того рівняв до своєї вимови „различная писмена гласная съгласная“.

Речення з ЖК: „своей бесѣдѣ прикладая различная писмена гласная и съгласная“ до певної міри не зле вже перекладали: Архангельський: „Сблизилъ ее съ болѣе извѣстнымъ ему нарѣчіемъ македонскихъ славянъ“; Малишевський: „Примѣняя къ своей, т. е. греческой или славянской (ибо зналъ обѣ) рѣчи писмена русской гласная и согласная; Успенський: „Провѣрялъ въ бесѣдѣ съ нимъ различная буквы, гласная и согласная“; Франко: „Прикладаючи до своєї мови, розріжнив букви голосні й співзвуки“; Возняк: „Зайнявся граматичним дослідом руської мови, порівнюючи її букви, самозвуки та співзвуки з своєю мовою“.

Треба ще спинитися на реченні: „Въскорѣ начать чести и съказати“, що я перекладаю: „скоро почав читати й говорити“. Це речення треба розуміти в зв'язку з попереднім, — скоро почав читати й говорити з вимовою та наголосом київським; тут не говориться, що до того Костянтин знайдених перекладів не міг прочитати, ні, — він міг їх читати відразу, але читав з своєю південно-болгарською

вимовою, так що русин мало розумів його, чому Костянтин і взявсь вивчати київську вимову; а це далось йому не тяжко, бо навчився цього „вѣскорѣ“. (Слово „сѣказати“ перекладають: Малишевський: об'яснять, Гільфердинг: читать и говорить, Ламанський в „Ж. М. Н. Пр.“ т. 346, ст. 375: громко произноситъ, Франко: толкувати, Міклошич: loqui).

Зроблю підсумок того, що я досі сказав. Слово „руський“ розумію як полянський, київський, — доводів на це в I томі Історії України-Руси акад. Грушевського досить.

Коли-ж Костянтин учився наголосу та вимови, то це вже само говорить, що „руська“ мова — це була мова слов'янська, в жаднім разі не готська чи норманська, бо; в противнім разі говорилося-б не про навчання наголосу, а про навчання мови; крім цього, як ми бачили, в ЖК¹⁶ згадується готів під їх власним іменням. Про це саме говорить і контекст оповідання: Костянтин розмовляє з русином відразу, ще до того, як вивчився руської мови, а цього в жадному разі не сталося-б, коли-б ця „руська“ мова не була слов'янською. Костянтин, прибувши до Херсонесу й маючи на увазі, що йому доведеться проповідувати серед східних слов'ян, почав шукати їх, і легко знайшов не тільки потрібних слов'ян, але знайшов у них навіть і переклади на руську мову з Євангелії та Псалтиря. Вибравши собі грамотного русина (киянина), Костянтин почав читати з ним ці руські переклади і навчатися того, що тоді різнило мову південно-слов'янську від східньо-слов'янської, себ-то наголосу та вимови, чого скоро й навчився так, що зміг добре читати й говорити по-київському. На здібності Костянтина то була праця не така вже тяжка, тому кінцеве речення: „И мѣнози ся ему дивляху, Бога хваляще“ вважаю за риторичну прикрасу автора.

На основі всього сказаного подаю такий свій переклад цілого сповідання про руські переклади з ЖК: „Костянтин знайшов тут (у Херсонесі) Євангелію та Псалтиря, написані руськими письменами (мовою), знайшов і чоловіка, що говорив тією саме мовою, і розмовляв з ним; а навчившись від нього наголосу (київського чи вимови), прикладав (рівняв) до своєї (південно-слов'янської) мови (для ліпшого вивчення вимови) різні звуки голосні та приголосні; помолившись Богові, скоро почав читати й говорити (по-київському). І многи дивувалися йому й хвалили Бога“.

Так я розумію це оповідання „ЖК“, на що підставу дає мені, крім иншого, також і граматичний термін „сила рѣчи“ (акцент чи вимова). Близько до такого зрозуміння підходив уже А. Гільфердинг, що про це писав: „По моему мнѣнію, преданіе это (про руські переклади) есть не болѣе, какъ перешедшее въ область легенды воспоминаніе о томъ, что Кирилль, встрѣтившись, по прибытіи изъ Константинополя въ Крымъ, съ Русскимъ Славяниномъ (или вѣрѣе съ Русскими Славянами), и, готовясь въ Херсонѣ къ поѣздкѣ

в Козарскія владѣнія, старался въ это время примѣнить свое нарѣчіе и свой переводъ священныхъ книгъ къ языку подвластныхъ Козарамъ Славянъ, а это, разумѣется, въ ту епоху было еще весьма и легко; Херсонъ же, какъ важнѣйшій городъ Черноморской страны, какъ значительный торговый центръ не могъ не представить случая къ такому приготовленію¹⁾.

Близько до цього (хоч і по своєму) зрозумів наше оповідання також і акад. В. Ламанський, що писав: „Это искаженное мѣсто славянскаго житія означаетъ лишь, что Константинъ Философъ ѣхавъ въ позднѣйшую Русь или въ тогданнюю еще Хазарію или вѣриѣ Gaudhariкі съ русскими посланцами (какъ о томъ и говорить Гаудерикъ). Узнавъ, что одинъ изъ нихъ хорошо знаетъ по-славянски, Константинъ Философъ, взявшій съ собою свои славянскіе переводы (уже приготовленные съ 855 г.), сталъ прочитывать съ этимъ варягомъ или славяниномъ нѣкоторыя мѣста своего перевода Евангелія и Псалтыри. Константину Философу, конечно, желательно было узнать, насколько македонско-славянское нарѣчіе близко къ русско-славянскому и чѣмъ они оба между собою разнятся (какая разница въ гласныхъ и согласныхъ славяно-русскаго нарѣчія съ славяно-македонскимъ, ст. 218—219). Съ однимъ русиномъ, хорошо знавшимъ по-славянски, Константинъ Философъ прочитывалъ дорогою свое славянское Евангеліе, дабы узнать, насколько его переводъ на македонско-славянскомъ нарѣчіи можетъ быть понятенъ славянину днѣпровскому“²⁾.

Якому саме слов'янському плім'ю могли-б належати ці перші наші переклади з грецького, Евангелія та Псалтир, вирішити це остаточно не маємо змоги. Могло-б це бути одне з племін, що віддавна мешкали недалеко від Криму; але простіше й скоріше-б було вважати, що ці переклади виготовлено в Києві, як головному культурному осередкові східнього слов'янства на той час. У Києві рано, а може й найраніше, з'явилося християнство, а тому найлегше припускати, що власне тут і повстали перші переклади. Не забудьмо, що в той час, у половині IX-го віку вже помічався на цілім півдні, а разом з тим і в причорноморській смузі, великий культурний і політичний вплив київського князівства³⁾.

Зовсім осібне питання, якою абеткою написані були ці руські переклади. Київ мав тоді жваві зносини з Візантією, тому цілком можливо припускати, що в Києві вживали тоді для своїх потреб грецького письма, але вживали його непослідовно; так, власне, читаємо про це у ченця Хороброго: „Кръстившежеся (словѣне), римсками и гръчьскими писмены нуждаахуся (писати словенску) рѣчь без устроєніа“. Християнство йшло до Києва з Греччини,

¹⁾ Кирило-Методієвскій сборникъ, 1865 р., ст. 162—163.

²⁾ „Журналъ М. Н. Пр.“ 1904 р., ч. 352, ст. 235.

³⁾ М. Грушевський: Історія України-Руси, т. III, вид. 3, 1913 р., ст. 418.

переклади робилися з книг грецьких, тому природньо було вжити й абетки грецької для тих перших руських перекладів, які знайшов у Херсоні Костянтин.

Правда, тут лишається відкритим для спеціального вирішення дуже важливе питання: яким саме грецьким письмом пробували писати й писали кияни, — чи буденним скорописним чи т. зв. уставним. Річ у тому, що в VIII—IX в. в Греччині в загальнім ужиткові було письмо скорописне чи мінускульне (з нього повстала пізніше т. зв. глаголиця), але книжки церковні звичайно писалися літургічним уставним чи унціяльним письмом (з нього повстала т. зв. кирилиця). Якого-ж письма вживали в нас? На початку вживали для загальних потреб безумовно грецького скоропису, як письма грецьких урядових канцелярій, з якими мали зносини київські купці (пор. договори з греками); це не було-б письмо глаголицьке, — бо-ж глаголиця повстала в результаті спеціальної стилізації грецького курсиву, — це був-би звичайний грецький скоропис. Думаю, що крім цього, коли до Києва занесено християнство, тоді книги церковного змісту стали писати грецьким літургічним письмом, чи т. зв. уставом. Звичайно, в тім і другім початковім слов'янським (грецьким) письмі не було єдності в зазначеннях чисто слов'янських звуків. Отож, на мою думку, Євангелія й Псалтир, що їх знайшов Костянтин у Херсонесі, були писані грецьким письмом, скоріше уставним, і з нього виробивсь згодом наш кирилівський устав.

Зазначаю, що з оповідання ЖК⁸ я не бачу, щоб Костянтин не міг відразу прочитати цих перекладів, — він учивсь од русина не читати, а тільки правильно вимовляти читане; він-же одразу почав говорити з чоловіком руської мови. Вислів: „въскорѣ начать чести и съказати“, як я вже зазначив, треба розуміти, що Костянтин по науці почав скоро добре читати й говорити по-київському.

Що-ж зробив Костянтин з тими перекладами, які він знайшов у Херсонесі? Думаю, що він їх безумовно використав для своїх перекладів. Правда, були це певне лиш невеликі уривки з Євангелії та Псалтиря, але все-таки вони знадобилися Костянтинові в його дальшій праці. Що Костянтин мав на увазі й київську мову в своїх дальших перекладах, про це найвиразніше свідчать нам найстарші слов'янські переклади, особливо глаголицькі: в них багато знайдемо таких слів та форм, котрі ще й сьогодні знаходяться в живій українській мові; на жаль, не маємо ще окремої докладної розвідки про те, що саме в живій українській мові спільне з мовою давньо-слов'янською, — праця така дала-б ясну відповідь, оскільки Костянтин користав для своїх перекладів з мови київської¹⁾. Ось, скажемо,

¹⁾ Проф. Д. Іловайський („Разысканія о началѣ Руси“, Москва 1876 р., 2-е вид. М. 1882 р., ст. 307 — 320) твердить навіть ніби руська азбука та руські переклади, які

приклад з трохи пізнішої пам'ятки — з Остромирової Євангелії 1056 р., написаної в Києві (кирило-методіївська традиція в ній-же лишалася): „Отче нашъ, иже еси... да будетъ воля твоя, яка на нбси... и не въведи насъ въ напастъ, но избави ны отъ неприязни“, і т. д., арк. 123 б.

Але цікаво тут зазначити, що вже в давнину дано на все це досить виразну відповідь. В кінці XIV віку при дворі сербського деспота Степана Лазаревича жив відомий учений свого часу — Костянтин Граматик чи Філософ, родом болгарин. Він довго подорожував по сході, і, вернувшись в Сербію, написав тут свою славу працю: „Книга о писменехъ“. Безумовно, Костянтин Граматик добре знав слов'янський світ, знав слов'янські мови; напевне добре знав він мову українську, з якою він познайомився десь на Атоні та в Єрусалимі від тих київських ченців, яких там завсіди було досить. Пригадаймо собі, що вже в XIV в. на Атоні був осібний український монастир Русикон.

І ось у цій своїм голоснім творі в розділі 4-м Костянтин Граматик і виставив теорію про руське (українське) походження церковно-слов'янської мови. Він розповідає, що Кирил Філософ не сам тільки робив свої переклади,— він вибрав, „от въсѣх сих племен мужей, вѣдящих греческая писмена и словенские языки“, а сам був їх начальником. В основу мови перекладів Кирилових не могла лягти ані „дебела“ (груба) мова болгарська, ані „висока“ сербська; „про-разсудивше, добри они и дивни мужіе, и избравше тѣнчайшій и краснѣйшій рушкый язык (себ-то мову українську), к нему же помощь вѣдастся болгарский, и сръбский, и босньский, и словѣнский, и чешкаго чест, и хръватский язык“. І Костянтин подає декілька прикладів цієї руської (української) мови, напр. „пасты́ріє“ (цей акцент і тепер живий на Україні), лаєть: не лай на мя хоспо-

знайшов Костянтин у Херсонесі, лягли в основу дальшої праці Костянтинової. „Снар-жаясь в Моравію—каже ловайський,—братя, какъ повѣствуєть ихъ Житіе, пригото-вляють прежде всего Евангеліе и Псалтырь, какъ книги наиболѣе необходимыя для Бого-служенія. Конечно, это были тѣ самыя книги, которыя они нашли в Корсуни и, по всеї вѣроятности, взяли съ собою или списали... И не было нужды изобрѣтать славянское письмо и переводить Евангеліе, такъ какъ братья то и другде уже нашли въ Корсуни“, ст. 308. „Итакъ, мы полагаемъ, что Солунскіе братья дѣйствительно нашли въ Корсуни восточно-славянскую азбуку и начатки собственно болгарскихъ переводовъ. Они благоразумно и искусно воспользовались этою письменностью для своей миссиі къ славянамъ морав-скимъ. Мы собственно отрицаемъ изобрѣтеніе ими письменъ; но затѣмъ остаются за ними огромныя заслуги по устроєнію и распространєнію этой письменности“, ст. 314—315. „Наука доселѣ слишкомъ мало обращала вниманія на извѣстіе Константинова Житія о славянскихъ письменахъ, найденныхъ въ Корсуни. Очень вѣроятно, что это восточно-славянское письмо заключало въ себѣ ту азбуку, которая впоследствии была названа кириллицей; она вмѣстѣ съ начатками переводовъ, была принесена Кирилломъ и Меѳодіємъ въ Моравію, трудами ихъ учениковъ и преемниковъ утверждена въ Болгаріи, откуда вытѣснила западно-славянское письмо или глаголицу, существовавшую у Дунайскихъ Славянъ“, ст. 319—320.

дине (пор. укр. лаяти, гніватися; в слові „хосподине“ через *x* зазначено укр. вимову букви *z*) сорочка (загально-укр. слово; ниня руси кошулю сорочку глаголють), глумляхся (укр. глум, глумитися), брашно — мука (укр. борошно), — усі ці приклади подає Костянтин з св. Письма. „И что есть — кінчає Граматик — вьса по ряду сказовати? но съвъкупив реку: вьса божественаа писаніа рушкымъ языкомъ (себ-то українським) суть, развѣ (крім) помощи от иныхъ нѣгде и нѣгде, вьса рушкымъ языкомъ украшаются“. Книжна церковно-слов'янська мова взяла потроху від усіх слов'янських мов, „яже рушкымъ не вѣмѣстишеса“.

Ось така ця давня теорія про українське (руське) походження церковно-слов'янської мови, теорія, що її склав ще в XIV віці Костянтин Граматик. Можливо, що в теорії цій Граматик дещо й наплутав та перебільшив, але одне безперечне — був якийсь давній переказ, котрий виразно говорив, що в утворенні першої літературної слов'янської мови брали участь і кияни. Таким чином оповідання про переклади, знайдені в Херсонесі, набирає великої культурної сили, бо воно подає нам найцінніші вказівки про початки київської культури.

Що в нас од найдавнішого часу був старий переказ про те, що ми таки мали свою абетку й переклади з дуже давнього часу, і що й кияни брали участь у перекладах Костянтинових, про це свідчить нам також ще одна давня стаття: „О преставленіи св. Кирилла, учителя словенскому языку“. Стаття ця відома нам з рукопису XV-го віку, але складено її певно давніше; повстала стаття безумовно на основі переказу ЖК про знайдення руських перекладів у Херсонесі. Зміст статті дуже цікавий; подаю з неї лиш те, що стосується нашого оповідання про руські переклади: „Грамота руская никимже явлена, но токмо самимъ Богомъ... Грамота руская явилася, Богомъ дана, в Корсунѣ градѣ русину, от него же научися Константинъ философъ, и оттуду сложивъ и написавъ книги рускимъ языкомъ... Той же мужъ русинъ, живяше благовѣрно, постомъ и добродѣтелию въ чистѣ вѣрѣ, единъ уединився, и той единъ от рускаго языка явился прежде християнъ, и невѣдомъ никимже, откуда есть. Той же бысть в царство Михайла царя и матере Ирины благочестивыя“. Далі розповідається між иншим, що Костянтин був на Моравях і тут для мораван „книги написавъ рускимъ языкомъ“; пізніше князь Володимир охрестився в Корсуні, „идѣже книги обрѣтошася рускимъ языкомъ писаны“. Можливо, що це й суб'єктивний твір якогось давнього українського патріота, може й мало історичний, але твір цей добре відбиває нам давність переказу, що в Херсонесі таки справді Костянтин знайшов руські переклади Євангелія та Псалтиря.

Підіб'ю тепер підсумки до всієї моєї праці.

1. В році 860—861-м Костянтин знайшов у Херсонесі Євангелію та Псалтиря, написані „руською“ мовою.

2. Це були переклади з грецької мови на східньо-слов'янську, точніше—на мову київську потрібних для богослуження уривків з Євангелії та Псалтиря.

3. Вислів „сила“ в ЖК⁶—це технічний граматичний термін, що визначає наголос, *accentus*, *τὸν ἄκρον*, та вимову.

4. Вислів в ЖК⁶: „силу рѣчи приимъ“ треба розуміти: навчившись (київської) вимови.

5. Костянтин, прибувши до Херсонесу р. 860, вчився тут київського наголосу та вимови.

З цих висновків випливають далші:

6. У половині IX-го віку східньо-слов'янська мова (київська) була відмінна від Костянтинової мови, себ-то від мови полуднево-болгарської чи солунської.

7. У половині IX-го віку богослужбові тексти вимовлялися в Києві згідно з живою мовою.

8. У половині IX-го віку східні слов'яни (кияни) мали вже свою абетку як початок кирилиці.

9. У східніх слов'ян, у киян були переклади Євангелії та Псалтиря ще до Костянтинових.

10. Перекладаючи богослужбові книжки та св. Письмо, Костянтин скориставсь і знайденими в Херсонесі перекладами і взагалі брав на увагу в своїй праці і мову київську.

Ось джерела й література, використані для цієї праці.

Джерела. Життя Костянтина, розділ 8. Сказаніє про русина, що склав руську грамоту, внарукував Г. В. Ягіч у „Разсужденія старинны“ 1895 р. стор. 304—310; 4-й розділ „Книги о письменехъ“ тут-таки, ст. 396—398; у перекладі див. це саме у П. Сырку: *Время и жизнь патриарха Евфимия Терновскаго*, „Записки истор.-филолог. факультета Спб. университета“, 1899 р. т. 23, стор. 562—564.

Література: А. В. Горскій: *Житія св. Кирилла и Меодія* 1843 р.; передруковано в „Кирилло-Меод. сборникъ“ 1865 р. стор. 9—10.— В. Григоровичъ: *Статьи, касающіяся древне-славянскаго языка*, Казань 1852 р. стор. 69.— О. Бодянский: *О времени происхожденія славянскихъ письменъ*, М. 1855 р. стор. 99—104.— *Путешествіе св. Константина Философа въ Хозарію. Прибавленіе къ „Херсон. Епарх. Вѣдом.“* 1861 р. II. № 3 стор. 189—202; додаток: *миѣніе 22 ученыхъ о русскихъ письменахъ, найденныхъ св. Константиномъ*, стор. 261—271.— М. П. Погодинъ: *Рѣчь*, в „Кирилло-Меод. Сборникъ“ 1865 р. стор. 121—128.— А. Ф. Гильфердингъ: *О Кириллѣ и Меодіѣ*, *ib.* ст. 162—164.— К. И. Невоструевъ: *Записка о переводѣ Евангелія*, *ib.* стор. 224.— А. Небокслоновъ: *Начало борьбы*, 1874 р. стор. 66—68, 71.— Miklosich, *Die Legende vom hl. Cyrillus*, Відень, 1870 р. стор. 47.— Гедеоновъ: *Варяги и Русь*, II, Спб. 1876 р. прим. 282.— Д. Иловайскій: *Разысканія о началѣ Руси*, М. 1876 р.; вид. 2-е. М. 1882 р. стор. 296—320.— Д. Иловайскій: *Дополнительная полемика по вопросамъ варяго-русскому и болгаро-гунискому*. М. 1886 р. стор. 104—112.— Е. Голубинскій: *Св. Константинъ и Меодій*, див. „Прибавленія къ твореніямъ св. Отцевъ“ 1885 р. 36, стор. 174 і 217.— Е. Голубинскій: *Исторія Русской Церкви*

І половина I тому, М. 1890 р. стор. 30, друга половина стор. 291—292.— Вє. Миллеръ в „ЖМНПр“ 1884 р. кн. 3, стор. 26—28.— А. С. Архангельскій в „Уч. Запискахъ Казан. Унив.“ 1885 р. стор. 8—9, 138—140.— А. С. Будилевичъ, Нѣсколько мыслей, 1885 р. стор. 27—29.— А. Соболевскій: Кирило-Меѳодіевскіе вопросы, „Унив. Извѣстія“ 1885 р. кн. 9 стор. 300—301, — „руський“—це ніби скандинавський.— Ив. Иг. Малышевскій в „ТрКДАк“ 1885 р. т. II, стор. 155—161, 394—395, 399—400, 403.— О. И. Успенскій: На память тысячелѣтней годовщины славянскихъ просвѣтителѣй, „Извѣстія Слав. Благотв. Общ.“ 1885 р. стор. 235—237.— И. В. Ягичъ, Вопросъ о Кир. и Меѳ. 1885 р. ст. 51, прим. 71.— Васильевскій, Русско-византійскія изслѣдованія вып. II, Слб. 1893 р. стор. ССХСVII—СССІ. И. Яцковскій: Хазарская миссія свв. Кирилла и Меѳодія, „Вѣра и Разумъ“ 1893 р. т. I ч. II стор. 60—64.— Fr. Pastrnek, Dejiny, 1902 р. стор. 52—53.— В. Ламанскій, Славянское житіе св. Кирилла, в „ЖМНПр“ 1903—1904 р., главы—IV—XIII, XXVI і XXVIII.— А. Brückner в „Przeгляд Polski“ 1903 р. т. 149 стор. 442.— J. Marquart: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge (Studien z. Gesch. d. 9 u. 10 Jh. Ляйпц.) 1903 р. стор. 389 і далі.— С. П. Шестаковъ: Очерки по исторіи Херсонеса въ VI—X вв. по Р. Хр. див. „Памятники христіанскаго Херсонеса“, вып. III, М. 1908. ст. 52—54.— И. В. Ягичъ: Глаголическое письмо, „Энциклопедія Славянской Филологіи“, вып. 3 стор. 64—65, Слб. 1911 р.— М. Грушевскій: Історія України-Руси, т. I, вид. 3-те, Київ, 1913 р. стор. 565.— Ф. Фортунатовъ: О происхожденіи глаголицы, „Извѣстія“ 1913 р. кн. IV стор. 254.— М. Возняк: Історія української літератури, Львів, 1920 р., т. I стор. 42—43.— М. Грушевскій: Історія української літератури, т. II стор. 11—13.— Короткий перегляд норманської теорії див. у Грушевського в Історії України-Руси т. I вид. 3 стор. 602—624, а також 190—193, 379—389: Гр. обстоює думку про споконвічність на Київщині назви Русь.— Про наголос див. І. Огієнко: Наголос яко метод означення місця виходу стародрукованих книжок, „Записки Наукового Товариства“, Львів, 1925 р. т. 136—137 стор. 197—224.— І. Огієнко: Український наголос на початку XVII-го віку, Львів, 1926, з „Записок чину св. Василя Великого“.— Ів. Огієнко: Початки христіянства серед українського народу, з „Духовної Бесіди“ за 1925 р., Варшава.— Ів. Огієнко: Українська вимова богослужбових текстів в XVII віці, Варшава 1926 р., відбитка з „Елліс“ кн. I.